

Українські акватичні символи природного походження

Вивчення механізмів української етнічної культури неможливе без залучення елементів унікальної дніпровської традиції. У XIX ст. значну увагу вивченню цього питання надавали Я. Головацький, П. Чубинський, С. Максимов, М. Сумцов, А. Афанасьєв. У XX ст. – М. Грушевський, Г. Булашев, С. Килимник, Б. Успенський, О. Курочкін та ін. У 90-х роках XX ст. інтерес вітчизняних дослідників до вказаної проблематики значно посилюється. Спираючись на історичні й концептуальні позиції, викладені у цих працях, автор пропонованої статті бачить свою мету у спробі відтворити процес освоєння дещо незвичної для традиційної хліборобської культури українців нової реальності, простежити її функціонування через розкриття семантики найважливіших акватичних символів.

У дніпровській річковій культурі важливу роль відіграють механізми освоєння простору. Українці-хлібороби в узагальненому вигляді висловлювали ідею освоєння водяного простору, маніфестуючи її приказками про сонце: "Посеред моря стоїть золота комора", та "Вода–море – наше поле". У таких зразках народного мудрослів'я відбивається орієнтація аграрної культури українців на перетворення не властивого сільськогосподарській натурі "чужого" простору у свій власний, звичний простір "поля", засіяного лану. Культурне освоєння річкового простору супроводжувалося створенням його символічної класифікації.

Ріка – об'єкт особливого пошанування і місце звернення численних обрядів. Ще Прокопій Кесарійський (VI ст.) та Лев Диякон (X ст.) повідомляють, що анти й склавіни шанують ріки та німф, при цьому гадають про майбутнє і приносять жертви водяним божествам. Про це згадується й у "Слові" Григорія Богослова (XI ст.). У "Слові о полку Ігоревім" давні українці спілкуються з ріками як із живими істотами, милостивими чи ворожими людям. Фольклор України (билини, думи, історичні пісні, балади) найчастіше образ ріки осмислює як символ мандрів у інший світ. Звернення до образу сприяє відтворенню ідеї долі, смерті, страху, а звідси паралелями виступають поетичні уявлення про чекання, розлуки і втрати. Річкові багатства у казках відтворюють прагнення статку (молочні ріки, кисільні береги), у колядках – це відомий символ райських золотих і срібних рік, що течуть з–під Дерева Життя. Цей амбівалентний символ в українців, як і в інших народів світу, відповідає ідеям творення й руйнування, символізує рух, плин часу, втрати й здобутки.

Дунай. В уявленнях давніх українців головною рікою був Дунай – складник сакральної топографії країни. За багатьма легендами, записаними у XIX–XX ст., Дунай – символ води взагалі, пов'язаний з думкою про перехід від земного до потойбічного існування, символізує далекі незвідані краї, відтворює міфологічне бачення змін одного стану на інший. Приміром, це стосується соціального стану дівчини–жінки у весільних традиціях. Значення Дунаю як кордону між двома світами найбільш повно виявляється при розгляді тем і мотивів українського пісенного фольклору. У козацьких піснях Дунай найчастіше символізує розлуку.

Широко відома й у наші дні вдовина пісня про синів–корабельників розповідає про те, як колись втоплені вдовою – "пущені на Дунай" діти, Василь та Іван, на кораблі повертаються до неї, сватаються до неї та її дочки. Гріх матері, пов'язаний з Дунаєм–водою, повертається до неї ж гріхом дітей. Такі пісні широко побутують на Волинському Поліссі. Варіанти пісень, відомі з записів С.А. Китової та Ю.І. Смирнова у 1986 р. видані М.І. Толстою у збірці "Славянський і балканський фольклор"¹. За розвитком сюжету ці пісні вкладаються у відомий цикл баллад про Карпа і Карп'янку. Образом Дунаю сповнені колядки й щедрівки, історичні пісні, коломийки, казки й не казковий оповідальний фольклор. Скрізь цей образ використовується як символ чужини, далекого краю, вірію, смутку, небезпеки й могутнього впливу на людське існування. О. Афанасьєв у праці "Поетичні погляди слов'ян на природу" пише про те, що в епічних піснях могутні богатирі та їхні дружини по смерті розливаються широкими і славними ріками. Слово "Дунай", вважає вчений, було не лише власним іменем відомої ріки, а використовувалося як визначення взагалі великих і малих рік: "за ріками, за дунаями"².

Вода – для українців символ виключно багатогранний, проходить через усі види народної словесної та обрядової культури. Це символ плинності часу, вічності, зі звертання до неї розпочинається відлік часу, весняне оновлення природи, початок року, життя, весни. Рік, за веснянками, розпочинається з того, що "щука–риба хвостом лід розбиває", а вже після цього:

Розлилися води

На чотири броди.

Гей, дівки,

Весна–красна.

*Зілля зелененьке!*³

А без бродів не мислився і сам Дніпро. До річч, з усіх 22 бродів і переправ головними на Дніпрі у XVIII–XIX ст. вважалися справді чотири броди: Кременчуцький, Успенський, Мишуринський та Романківський⁴. До води українці поважають велику повагу, пише Георгій Булашев, вона конче потрібна для існування всіх живих істот і до того ж є могутнім цілющим засобом від усіляких недуг⁵. Цим викликано ряд табуїстичних звичаїв, які у концентрованому вигляді відбиваються у приказці: "Не плюй в колодязь, доведеться води напитись". Як лікарський засіб воду застосовують при дитячому перелякові, "зурочинах" корови, при різних нашірних захворюваннях людини, при різних нашіптуваннях⁶. Особливо цілющу силу від усіх хвороб мають такі види води:

Благовіщенська, стрітенська – від лихоманки, граду й злив;

Доцова – від головного болю, при хворобах очей, бородавках;

Зоряна найбільше допомагає корові, щоб прибувало молоко;

Купальська, Іванівська допомагає при нашірних, очних захворюваннях. Сприяє коханню;

Наговірна – нею користувалися знахарі при лікуванні "пристріту", "вроків";

Непочата вода бралася з ріки чи криниці до схід сонця, використовувалася при лікуванні найрізноманітніших хвороб;

Йорданська (орданська, богоявленська повертає людям зір, молодість, буває "жива" і "мертва". Ця вода – найбільш цілюща;

Правдива, свята – освячена Богом, допомагає від усяких хвороб, особливо ж та, що взята з ріки на Водохреща та у Великий Четвер перед Паскою⁷.

Серед християнських уявлень про воду біблійного характеру, українці найбільш щиро сприйняли повідомлення св. Матвія про Хрещення Христа Іоаном Хрестителем у водах ріки Йордану⁸. Символіка води, досліджена численними етнографами, фольклористами, мистецтвознавцями України XIX–XX ст. зводиться не лише до мотивів забезпечення здоров'я людини і тварин. Вода, на думку українців, символізує початки і закінчення існування світу й людини, допомагає передбачати майбутнє (під час обрядових ворожінь), сприяє розвитку почуттів, виступає посередницею між світом живих і світом мертвих. Основні значення цього символу – очищення фізичне й духовне, забезпечення життя і здоров'я. Українське народне мудрослів'я відтворює втілену у ставлення до цього символу народну філософію: "Ще до того багато води втече", "З того часу багато води втекло", "Двічі в одну воду не вступиш", "Як у воду впало", "Кануло у вічність", "Як у воду дивився", "Людська кров не водиця" та ін.

Дощ в українській народній традиції – об'єкт поклоніння і магічних дій, розрізняється на кілька видів: громовий – великий, дрібний і сліпий, і, відповідно до пір року – весняний, літній, осінній, а ще – купальський, русальний–троїцький, ще буває дощ – курячий, свинячий, циганський, дівочий, теплий, холодний, вдовиний. Зимовий дощ – неприродне для українців явище, символізує негативне ставлення до цієї природної події. Загалом же дощ – символ статку, успіхів у хліборобстві, знак здоров'я природи й людини. З пошануванням дощу пов'язаний головний міф про "живу" воду, яка повертає людині радість існування. Найповнішим дослідженням, присвяченим цьому природному символу, є вже згадувана праця О. Афанасьєва "Поетичні погляди слов'ян на природу", згідно висновків якої дощ – символ єднання неба й землі.

Веселка (райдуга, тенча, Боже коромисло, Божий пояс, Янгольський шлях) – символ радості, закінчення негоди. При її виникненні край захмареного неба прояснюється і робиться "веселим". Тенча – слово поліське, нагадує про кольорову різнобарвність веселки, схожої на "тенчову" – тканину у різнобарвні смуги вовняну спідницю "андарак", або "літник". І. Франко пи-

що про те, що народ уявляв райдугу живою істотою яка п'є воду з річок, криниць, ставків разом з живими істотами – жабами, рибою, раками – і згодом викидає їх назад, на землю. Назви "райська дуга", "Божий пояс", "Ангельський шлях" прийшли до українців разом з естетикою християнства. За апокрифами, по райдузі, "райській дузі", з неба сходять на землю янголи набирати воду з річок, "Божий пояс" нагадував про кольорове різнобарв'я сакрального одягу християнських священиків та вовняних крайок – поясів з жіночого вбрання українок. Відома легенда про те, що той, хто хоче змінити стать, має пройти під веселкою. Тоді жінка стане чоловіком, а чоловік – жінкою.

Дніпро – за виразом Д. Яворницького, "ця священна й заповітна" для українців ріка, у козацьких думках називається "Дніпром–Славутою", у козацьких піснях – "Дніпром–братом," на лоцманській мові – Козацьким шляхом⁹. З билин дізнаємось про жіночу іпостась ріки, відомої під іменем – Непра (Днепра), Королівна, Анастасія¹⁰. "Батько історії" Геродот називає ріку "Борисфеном", що в перекладі з грецької звучить як "той, що тече з півночі". Римляни називали ріку Данапрісом, турки – Узою. Образ ріки олюднений, виразно міфологізований. Найбільш відомі прекази й легенди про Дніпро зібрані Афанасьєвим та Максимовим. В них оповідається про виникнення ріки, її спілкування з Доном, Волгою, малими ріками, зокрема Сожем, Стугною, Двиною та ріками–притоками¹¹. Головним дніпровським міфом вважається оповідь про запряженого у плуг Змія, якому не давали напитися дніпрової води аж до закінчення оранки Змієвих валів. Образом Дніпра – великої й могутньої ріки, що впливає на життя людей, сповнений фольклор не лише України, а й інших слов'янських країн. Дніпро – головний і універсальний символ України, з яким пов'язане осмислення Батьківщини. Цей образ мав би стати геральдичним знаком, увійти до складу герба України. За народними уявленнями українців, Дніпро поряд з першоджерелами життя – повітрям, землею і вогнем – займає місце уособлення стихії води. Дніпро в народній творчості – головне джерело життя, з ним пов'язані уявлення українців про рід, батьківщину, Україну, державу. Для повного розуміння цього полівалентного символу необхідно розглянути значення окремих елементів, які входять у це поняття.

Береги Дніпра – природні межові знаки–символи краю, що поділяють територію України на дві частини: Лівобережжя і Правобережжя

Залежно від тричастинного поділу ріки визначається верх, низ і середина території та відповідно певні етнографічні райони. Особлива роль в етнічній історії українців належить Середній Наддніпрянщині, з якою пов'язане зародження українства, його консолідація та здобуття державності (Київська Русь, Запорозька Січ, Українська народна Республіка і нинішня суверенна Україна). З Дніпром і його притоками пов'язано кілька історичних зон – Надросся, Надтясминня, Надпоріжжя – колиска Запорозької Січі¹². Центром українського козацтва стало Запорожжя, територія, що розміщена південніше дніпровських порогів, яка згодом стала етнополітичним символом – Гетьманщиною. Отже, Дніпро – головний структуроутворюючий знак нашого етносу. Зокрема, субетнос – Черкаси – символ частки наддніпрянського населення України. Мовознавці доводять, що терміни "черкаси" і "козаки" означають одне – вольницю¹³. **Острови** – символи основної стихії – землі, аграрне значення якої переплетене зі стихією води: земля запліднюється дощами і стає здатною родити, давати врожай. Відоме традиційне українське побажання: "Бувай здорова, як риба, гожа як вода, весела як весна, багата як свята земля". Серед 265 великих і малих дніпровських островів, виявлених Д. І. Яворницьким, найбільшим островом усього Дніпра був острів Хортиця. Він був відомий ще давнім історикам і письменникам. Грецький імператор Костянтин Багрянородний (905–959 рр.) називає його островом св. Григорія – просвітителя Вірменії. У літописах його називають Хортиця і Хортич, Ітрський острів, Хорчик, Хортиць, Хитрицький, Хордецький острів та ін.¹⁴. Назва "Хортиця" походить від "хортиця" – пес, собака, якого, за Яворницьким "наші предки, слов'яни–язичники, зупиняючись на острові нижче порогів під час плавання по Дніпру "із варяг в греки", могли приносити в жертву своїм богам"¹⁵. Хортиця – столиця козацтва, символ Запорозької Січі. У літописах Хортиця згадується під роком 1103, коли великий князь Святополк Ізяславович йшов походом проти половців: "І придоша на коніх і в лодях, и придоша нижче порог і стаха в Протолчех і в Хортичев острове"¹⁶. Назви островів, наведені у праці Яворницького, потребують значної праці сучасних етнографів, семіотиків, лінгвістів.

Пороги, забори, лави, каміння На перший погляд дніпровські пороги – природні кам'яні символи перешкод, але сам камінь здавна був предметом особливого пошанування в Україні. За дохристиянськими легендами, він існував ще тоді, коли на світі не було нічого, а земля була вкрита водою. Золотий камінь винесли з дна моря птахи, посіяли його і з нього постала земля. З каменем та змієм давні українці поєднували ідею народження богатирів. Так з'явилися на світ Волх Всеславович та сербський богатир Вук, матері яких перед народженням дітей наступили на змія, що спочивав на камені. В українському героїчному та казковому епосі камінь – багатозначний і полівалентний символ. З одного боку – це знак родючості, з іншого – смерті. Мотив перетворення людини в камінь, у вигляді сну–смерті широко розповсюджений у творах оповідальних фольклорних жанрів. Згідно дохристиянських вірувань, камінь–алатир являє собою священне місце, де приносили пожертви поганським богам, звідси й поняття – "вівтар". Камінь, на думку давніх українців – ефективний матеріал у чаклунстві, при ворожінні, сприяє передбаченню майбутнього. Покладений на роздоріжжі життєвих шляхів, він впливає на вибір людиною своєї долі. На Наддніпрянщині особливої поваги набували ті камені, які разом з водою складали єдиний обрядовий комплекс. Поряд з природним, водяним оточенням дніпрові пороги символізували не лише особливості ріки, а й характери людей, чия доля була з нею пов'язана. Від ставлення до таких перешкод, від необхідності їх подолання залежало ставлення оточуючих селян та козаків до окремих представників Запорожжя. Відомі численні усні оповідання про козаків, які не лише досконало володіли лоцманською професією, а й перепливали Дніпро в районі порогів.

Отже, поріг – символ мужності, сміливості відчайдуш – запорожців. З іншого боку, поріг – символ межі хати, за ним – все чуже, небезпечне, тобто у назві відбивається ставлення українців до Дніпра як до рідної домівки, яку, природно, треба було захищати. У давнину під порогами ховали померлих, зокрема дітей. Виносячи покійника з дому і в наші дні тричі постукують труною об поріг. На порозі відбуваються прощання й зустрічі. Серед сучасних українців розповсюджені повір'я про те, що через поріг не можна нічого давати, взагалі краще на нього не наступати, не сідати, не ображати сміттям, а гостей треба пропускати через поріг першими. Багатозначність символу складалася протягом віків. Християнство також прилучилося до його культу, освячуючи поріг нарівні з покуттям. Як і люди, дніпровські пороги мали конкретні наймення, що повертає нас у часи особливої шани українців до родових традицій. Серед назв є поріг – "Дід" і поріг – "Внук". "Дід" має ще одну назву – "Ненаситець", або "Неяситець". У першому випадку йдеться про жорстокість, ненаситність порогу жертвами – людьми, які гинули при переправах через нього. Друга назва, вважає Яворницький, пішла від наймення наддніпрянського реліктового птаха "неяситі"¹⁷. Дослідник подає всього дев'ять назв порогів: Кодацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, вже згадуваний Ненаситецький, Внук–порог – Волниговський, Будилівський, Лишний і Вільний.

Кожна назва потребує сучасних додаткових семіотичних досліджень, як і "кам'яні" терміни "забора", "лава" та ін. Скажемо лише, що від порогів забори і лави відрізнялися специфікою їхнього розміщення за течією води. "Забора", за Яворницьким – "гряда диких гранітних скель" розкиданих як і пороги, займала лише частку течії, їх за часи Запорожжя було усього 91. "Лава" – окремий високий камінь, з якого з гуркотом зривалась вода. На окреме семіотичне дослідження заслуговують назви таких складових гідрографії Дніпра, як численні малі ріки, "гілки", озера, джерела, лимани, гирла, "рукави", старі й нові річища, болота, прогної, ерики і т. ін.¹⁸. Наведемо кілька їхніх назв, які відтворюють:

- імена людей, їх громадський стан, етнічну належність (Татарка, Чернеча, Омельник, Тарас, Євпатиха, Домаха, Олексієва, Царіва, Козацька, Паньківка, Кошова, Бабина, Павлюк);
- назви тварин, риб, птахів (Вовча, Сомова, Конка, Голубова, Орлова, Бугай, Чаплінка);
- назви побутових предметів, страв, ремесел (Рогачик, Лопатиха, Коловорот, Колотовська, Домоткань, Плетениха, Корабельна, Гребениха, Костирська, Борщова, Солонецька, Масло-ва);

- кольороозначення і світлоозначення, якості предметів і явищ (Темна, Синюха, Білогрудова, Ворона, Жовті Води, Зелена, Гниловод, Мертвовод, Грузька, Громоклія, Суха, Мокра);

- назви з рослинного світу (Лісова, Осокорівка, Омелова, Вільхівка, Лободиха, Волошка, Берестівка, Березівка, Соколинний ліс, Грушківка, Байраки);

назви тюркського походження (Ташлик, Таванська, Кушугум, Базавлук, Сагайдак, Музурман, Темрюк, Аджамка, Кезекермен)¹⁹.

Характерним явищем подніпрянського степу були балки, яри та байраки. Ще й донині балки у цих місцях, зокрема в селах П'ятихатського району Дніпропетровщини називають "криничками" через велику кількість джерел, що б'ють з їхнього дна. Балки часто теж мали назви, за якими згодом закріплювались окремі назви територій районів козацьких слобід, сіл та хуторів. Так, у козацькій слободі Лихівка П'ятихатського району Дніпропетровщини й у наші дні деякі частини села відомі за назвами балок: Лазькове, Деркачева, Мишуринський клин, Каранева, Бузова, Підварок, Солонці тощо. (Повідомила С.А. Китова, 1936 р.н.).

Традиційно і найбільш часто назви балок символізують певні якості людей, предметів і явищ. Навколо Запорожжя особливу вагу мали наступні балки: Золота, Дурна, Куряча, Лишня, Стара, Верхня, Середня, Звонецька, Дубова, Широка, Виливала, Бабина та ін.

Як показує така спроба розгляду специфічних символів природного оточення Дніпра, у них відбивається ідея злиття людини з природою, виявляється певною мірою прадавній антропоморфізм, заснований на уявленнях про життя і смерть, добро і зло, любов і ненависть, героїзм і малодушність. Все це осмислюється українцями у певних символічних образах, складається у певну знакову систему, яка вимагає своєї розшифровки. Одухотворення навколишньої дніпровської природи, засвідчене назвами природних і речових символів, мало в Україні характер релігійних вірувань переважно дохристиянського часу, виражало й зберігало для поколінь українців традиції народу поетизувати силу і різнобарвність природи та її явищ. Символічні образи так глибоко проникли у мислення народу, в його повсякденність, що склали значну частину тих культурних етнічних багатств, які, за словами Дж. Неру, "були надбанням навіть зовсім неосвічених і неграмотних людей. Ці багатства являли собою суміш народної філософії, легенд, історії і міфів, і провести якусь межу між ними неможливо"²⁰.

Можна зробити висновок, що водна символіка українців багато в чому переплітається з культурними традиціями різних народів. Це зумовлено специфікою Дніпра як "шляху із варяг у греки". Окремі ж значення предметів і явищ засвідчують їх місцеве, регіональне й локальне походження. Чимало таких свідчень у статті взято з Черкаського регіону. Відзначимо, що водна символіка – одна з найбільш об'ємних і багатозначних – дає можливість зрозуміти висловлені за її допомогою ідеї зв'язків космічних і земних стихій, усвідомити своєрідність бачення українським народом плину часу, понять про тимчасовість і вічність існування. За допомогою символічних звертань до води та пов'язаних з нею предметів і явищ українці будували й осмислювали свої погляди на добро і зло, любов і ненависть, життя і смерть, тобто формували своє філософське бачення світу, робили етичні й естетичні узагальнення, втілювали певні ідеї

Подальшого опрацювання потребують пов'язані з водою речові акватичні символи, специфічні ритуали, обряди й свята, а також поетичні погляди на воду сучасних українців, екологічні проблеми, осмислення семантики назв риб, птахів, раків та інших представників рослинного й тваринного світу української річкової культури.

¹⁹Толстая С. М. Полесский народный календарь. Материалы к этнодиалектному словарю: К – П. // Славянский и балканский фольклор. – М., 1986. – С. 176–242.

²⁰Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу: В 3 т. – М., 1994. – Т. 2. – С. 220.

¹Китова С.А. записала в с. Межиричі Черкаської обл. від М.П. Коваленко, 1914 р.н.

⁴Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3 т. – К., 1990. – Т. 1. – С. 68.

⁵Булашев Г.О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992. – С. 276.

⁶Там само. – С. 277.

⁷Войтович В. Українська міфологія. – К., 2002. – С. 83–85.

⁸Біблія. – Матв. 4: 1–11.

⁹Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3 т. – К., 1990. – Т. 1. – С. 53.

¹⁰Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу: В 3 т. – М., 1994. – Т. 2. – С. 223.

¹¹Там само. – С. 228–229.

¹²Найден О.С. Космологічна символіка національно-фольклорних образів, "Козак і дівчина біля криниці" // Українська художня культура: Навч. посібник / За ред. І.Ф. Ляшенка. – К., 1996. – С. 136.

Т. 1. – С. 104.

¹³Там само. – С. 145.

¹⁴Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3 т. – К., 1990.

¹⁵Там само. – С. 106.

¹⁶Там само. – С. 107.

¹⁷Там само. – С. 53.

¹⁸Там само. – С. 55–61.

¹⁹Там само.

²⁰Котовская М. П. К вопросу о диапазоне экологической проблематики // Художественное творчество. Человек–природа–искусство. – Ленинград, 1986. – С. 31.